

көрінеді. Жеке айырынды дыбыстар тілдің арғы атасы сияктанады. Тілдердің ілгері басуы, дамуы, өсуі дегеніміз «әлімсақтан» бері келе жатқан өзгермес дыбыстардың құралысу жөніндегі өзгерістер болып қана көрінеді».

Айтулы тіл маманы, профессор Қ.Жұбановтың тіл философиясы, оның дүниетанымдық ролі туралы пікірлерінің бір парасы осындай. Біздің филология саласы ғалымдары белгілі деңгейде Құдайберген Жұбанов туралы зерттеулер жүргізгенімен, оның шығармашылығының сан-салалы қырларын жан-жақты қарастыра қойған жоқ. Біз бұл мәселені бұдан біраз жыл бұрын «ҚҰДАЙБЕРГЕН ЖҰБАНОВ ДҮНИЕТАНЫМЫ» (Ақтөбе, 1999) деген еңбегімізде көтерген болатынбыз. Онда ғалым шығармашылығын таза тіл мәселесі шеңберінен шығарып, оның әлеуметтік-танымдық жағына назар аудару қажеттігін айтқанбыз. Біз әлі де сол пікірдеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қ.Жұбанов. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы, «Ғылым», 1992.
2. Қ.Жұбанов. Шығармалар мен естеліктер. Алматы, «Өнер», 1990.
3. А.Тайжанұлы. Құдайберген Жұбанов дүниетанымы. Ақтөбе, 1999

ҒТАМР 16.21.55

ҚАЗАҚ РУХАНИЯТЫНДАҒЫ ПРОФЕССОР Қ.ЖҰБАНОВТЫҢ РӨЛІ

М.О. МИРОВ

С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада профессор Қ. Жұбановтың қазақ руханиятындағы ролі ашылған. Зерттеу тек қазақ мәдениеті ғана емес, басқа да көптеген сахарауи халықтардың рухани ой-өрісін ашып береді. Профессор Жұбановтың артына қалдырған мол мұраларына шағын талдау жасау арқылы оның ұлт руханиятын өркендетудегі ролі айқындалған.

Түйінді сөздер: руханият, фонетика, ағарту ісі, синтаксис.

Аннотация. В статье профессора раскрыта роль К. Жубанова в казахской культуре и духовности. Исследование раскрывает не только казахскую культуру, но и духовные мысли многих других священных народов. Роль профессора Жубанова в развитии национальной духовности была определена небольшим анализом его богатого наследия.

Ключевые слова: руханият, фонетика, просветительское дело, синтаксис.

Annotation. The professor's article reveals the role of K. Zhubanov in Kazakh culture and spirituality. The study reveals not only the Kazakh culture, but also the spiritual thoughts of many other sacred peoples. The role of Professor Zhubanov in the development of national spirituality was determined by a small analysis of his rich heritage.

Key words: ruhaniyat, phonetics, educational affairs, syntax.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында өткен XX ғ. халқымыз үшін қасіретке толы, зобалаң да зұлмат ғасыр болғанын, біздің әрбір тарихтан тағылым ала білуіміз керектігін нақты атап өткен болатын. Сталиндік дәуірдегі Қазақстан жағдайындағы қуғын-сүргін әрекеті мен шараларын тілге оны туғызған халыққа, халықтың қымбаттысы зиялыларға, оның ішінде тілшілерге байланыстыра зерттеудің ұлттық тарихи, әлеуметтік саяси мәні зор. Бұл бүгінгі рухани жаңғыру аясындағы өскелең ұрпақтың ұлттық сана-сезімінің, жаңарған ұлттың рухани ізгі талабы.

XX ғасырда қуғын-сүргін құрбаны болған А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов сынды қазақ тіл білімінің алыптары еске түскенде бұл тақырыптың мәні ерекше екені анықтала түседі. Тарихымыздың сарғайған беттерін саралай отырып, елі үшін, ұлт мүддесі үшін бар білімін, күш-жігерін сарп еткен ұлт зиялылары санаулы болғанын байқаймыз. Туған елінің ілім-білімін, мәдениетін, өнерін өрге сүйреген азаматтардың бірі де, бірегейі лингвистика ғылымының тұңғыш профессоры Құдайберген Қуанұлы Жұбанов болатын.

Профессор Қ.Жұбанов – қазақ филологиясындағы ерекше құбылыс. Ол ғылымға 1920 жылдардың соңында келіп араласып, 30 жылдардың соңғы ширегіне дейін белсене араласқан ғұлама.

Қ.Жұбанов көптеген батыс-шығыс тілдерін жетік меңгерген, славян-герман, роман тілдерін еркін пайдаланған, ал шығыста араб-парсы, шағатай, моңғол тілдерін тәуір меңгерген. Оларды түркі тілдерімен салыстыра пайдалана білген, оған қоса академик Н.Я.Маррдың шәкірті есебінде грузин, қытай тілдерінің деректерін де өз зерттеулеріне қатыстыра зерттеген. 1932 жылдың соңында Ленинградтан аспирантура бітіріп келгеннен кейін ол қазақ тілі және жалпы тіл білімі кафедрасын басқарған, 1933 жылы мемлекеттік термин комиссиясының төрағасы болып тағайындалады, 1934 жылдан бастап СССР ҒА қазақ филиалының тіл, әдебиет секторын басқарған. Сонымен бірге өлкелік партия комитеті жанындағы марксизм-ленинизм институтында аударма жөнінде консультант болған және Қазақ ұлт мәдениетін зерттеуші ғылыми институттың ғылыми кеңісінің мүшесі және тілтану бөлімінің меңгерушісі болған. Осы уақыттар ішінде ол тіл, әдебиет, мәдениет, тарих, оның халық ағарту, қоғамтану, ұлттану салалары бойынша ізденістер жүргізген. Ал лингвистика мәселелерін ол сол кезде Одақта үстем болып тұрған Н.Я.Маррдың «Тіл туралы» жаңа ілімінің негізінде жалпы еуропалық деңгейде қарастырған.

Алайда Қ.Жұбанов ҚазПИ-дің профессоры, Академияның тіл, әдебиет секторының меңгерушісі, халық ағарту комиссариатының коллегия мүшесі және сондағы методика программа секторының меңгерушісі, комиссариат жанында орнаған Мемлекет термин

комиссиясының төрағасы бола жүріп, ол қазақ тіл білімінің практикалық мәселелерімен де мықтап шұғылданған.

Атап айтқанда Қ.Жұбанов қазақ тілін мектепте оқытуда тұңғыш мемлекеттік бағдарламасын, қазақ тілінің орталау және орта мектепке арналған екі бөлімді грамматикасын жасаған. Оның бірінші кітабы «Жалпы морфология» деген атпен 1936 жылы жарық көрген, ал 1937 жылы басылып шығуы тиісті екінші кітап синтаксис мәселелеріне арналған. Бірақ ол баспадан шығып үлгермей жатып цензурамен тәркіленген.

Терминкомның төрағасы ретінде Қ.Жұбанов ғаламат теориялық білгірлік және ғылыми ұйымдастырушылық қабілет танытқан. 1935 жылдың мамыр айында өкіметтің қаулысымен Республика ағарту халық комиссариаты мәдениет қызметкерлерінің тұңғыш съезін шақырады. Съезд жұмысын ұйымдастырушы комитеттің төрағасы етіп профессор Қ.Жұбановты тағайындайды.

Қ.Жұбанов осы съезде а) қазақ тілінің мәдениетін көтеру жөнінде; ә) қазақ мектептеріне арналған оқу құралдары мен оқулықтар жасау жөнінде және қазақ тілінің мемлекеттік терминдерін жасаудың принциптерін белгілеу мәселелері бойынша баяндамалар жасайды. Сол съезде Қ.Жұбанов ұсынған қазақ терминдерін жасаудың 10 тармақты принциптері бір ауыздан және өзгеріссіз қабылданады.

Қазақ әдеби тілі күні бүгінге дейін осы принципке негіздеп жасалған физика, математика, биология, химия, география, қоғамдық пәндер бойынша жасалып қалыптасқан терминдік атауларды мүлтіксіз дерлік іс жүзінде қолданып келеді. Профессор Жұбанов еуропалық деңгейде білім алған тұңғыш профессионал лингвист болғандықтан тіл білімінің теориялық мәселелерін зерттеуде тек жеке қазақ тілтанымы аясында шектеліп қалмай, зерттеу объектісін негізінен түркологиялық таным деңгейінде қарастыра отырып, ғылымның диапазонын (аумағын) жалпы тіл білімі аспектілері шеңберінде пайымдаған. Бұған оның 1934 жылы «Политехникалық мектеп» атты журналда «Қазақ тілінің ғылыми курсы жөнінен лекциялар» деген айдармен жарияланған.

«Қазақ тілінің фонетикасы дыбыс жүйесі» атты мақаласы, 1935 жылы Қазақ ұлт мәдениетін зерттеуші ғылыми институтының «Еңбектер» деп аталатын жинақта жарық көрген. «К постановке исследования истории фонетики казахского языка» атты еңбегі және СССР Ғылым академиясының қазақ филиалында лингвистика секторын басқара жүріп әзірлеген «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» сериясының 1936 жылы жарық көрген: 1) «Из истории порядка слов в казахском предложении. Выпуск 1; 2) «Замети о вспомогательных и сложных глаголах» Выпуск 2; Осы сериясы 1937 жылы жарық көруге тиісті, бірақ цензура тәркілеп, шықпай қалған; 3) «О частях речи в казахском языке» Выпуск 3; 4) «Двойные слова

синонимического типа» Выпуск 4; 5) «Возникновение фонематического различия глухих и звонких» Вып. 5; 6) «Подражательные слова как особые формы словообразования» Вып. 6; 7) «Скотоведческие междометия казахов» Вып. 7; 8) «К природе и генезису залоговых форм в казахском языке»; 9) «Структура местоимения в казахском языке» Вып. 9; 10) «Элементы кинетической сигнализации в женской речи казахов». Вып. 10 атты туындылары айқын айғақ болады. Алайда Қ.Жұбанов 1937 жылы нақақ қараланып, «халық жауы» аталып кеткеннен кейін оның еңбектері ғылыми айналымға түскен жоқ. Арада 20 жылдай үзілістен кейін ақталған оның есімі қазақ филологиясының жаңа ұрпақтары үшін тек қазақ тіл білімінің өкілі ретінде ғана таныс болып жатты. Сонау 30 жылдардың орта шенінде ғалым түркологиялық сипаттағы бірқыдыру еңбектерін неліктен орысша жазып жариялағанына ешкім мән бермеді. Ол еңбектердің мазмұны сарапталып танылмай-ақ жұртшылыққа «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» деген жалпы атпен ұсынылды. Бірақ қайта жарияланған Қ.Жұбанов мұрасы түгел емес еді. Оның көптеген мақалалары мен кітаптары табылған жоқ. Ал қолжазба мұраларынан жинақтарға кіріп жатқаны бірлі жарым ғана. Оның үстіне Қ.Жұбановтан отыз жас шамасы үлкендігі бар А.Байтұрсынов ақталғаннан кейін ол кісі қазақ тілінің практикалық құралдарын жасаған адам ретінде сипаттамасын Қ.Жұбановтың үлесіне қазақ тіл білімінің теориялық мәселелері ғана тиетін секілді түсінік қалыптасты. Әйтсе де, бұл екі адамның заманы, өмір сүрген кезеңі және сол кезеңдерден туындайтын творчестволық мақсаттары өзгеше болатын. Ол екі адамның арасында ғылымдағы жалғастық болғанымен бірін-бірі қайталау болған жоқ еді. XX ғасырдың алғашқы он жылдағы кезеңінде тіл мәселесіне араласқан А.Байтұрсынұлының алдында жалпы қазақ халқының сауатын ашу, соған лайықты тіл құралдарын жасау, аса күрделі араб жазуын қазақ тілінің табиғатына сәйкестеп оңтайландыру мәселесі тұрды. Сондықтан оның оқу құралдары балаларға да, ересектерге де бірдей қолданылатын қара таныту мақсатын көздеді.

Ал Қ.Жұбанов халық ағарту ісіне 1920 жылдардың соңғы ширегінде келіп араласты. Бұл кезде бүкіл кеңес елінде В.И.Лениннің өзі қолдаған түрік, әзірбайджан халықтары ынта білдірген жаңа латын әліпбесін жасау міндеті күн тәртібіне қойылды. Қ.Жұбанов осы латын жазуының белсенді насихатшыларының бірі болды. Бұл кезеңде совет мектебі жүйелі түрде бастауыш, орталау, орта оқу орындарына бөлініп, одан әрі халыққа жоғары білім беру үшін педагогикалық институттар мен университеттер ашу, академиялық ғылымдарды дамыту, ұлттық ғылым тілін қалыптастыру міндеті тұрды. Сол міндеттерді орындау жолында мол лингвистикалық дайындықпен келген Қ.Жұбанов жаңа жазуға негізделген қазақ тілінің әліппесін, емлесін, грамматикасын, терминалогиясын қалыптастыру ісіне белсенді араласты. Сонымен бірге қазақ тілін жоғары оқу орындарына және ғылыми-зерттеу мекемелеріне дербес пән етіп ұсыну үшін тілтанудың теориялық мәселелерін терең де, тиянақты зерделей

бастады. Бірақ оның ғұмыры қысқа болды. Аспирантураны бітіріп келген ол ҚазПИ қабырғасында, халық ағарту жүйесінде небәрі 5-ақ жыл еңбек етті. Алайда біз ғұламаның сол аз уақытта жазып қалдырған терең теориялық әрі практикалық мұраларын әлі күнге түгел тауып, тексеріп болған жоқпыз. Біздің мақсатымыз – ересек ғалым атамиздың рухани танымдарын барынша қамтып, жан-жақты түсіне білу.

Профессор Қ.Жұбанов ұлы ақынымыз Абай Құнанбаевтың қайтыс болуына байланыста, 1934 жылы «Абай – қазақ әдебиетінің классигі» деген мақала жариялады. Бұл мақалаларда айтылған қағидалардың қазақ әдеби тілі мен қазақ әдебиетін зерттеу үшін аса зор тарихи ролі, маңызы болды. Егер ол кездегі Абай турасындағы, оның творчествосын бағалау жайындағы айтыс-таластар мен көзқарастарды еске алсақ, бір алуан пікір иелері Абайды, оның творчествосының бұрынғы үстем тапқа телігені, енді бір алуаны Абайдың әдеби мұрасын халыққа тән деп бағалағаны, ал енді бір алуаны оған әрі-сәрі қарағаны мәлім болатын-ды. Дәл сол кезде қазақтың халық әдебиеті мен Абайдың көзқарасы қандай болғандығын, ақынның одан қандай нәр алғандығын, Абайдың шығыс әдебиетіне қатысын, оның несіне назар аударып, несінен безінгенін, (озат) орыс әдебиетінің, оның үлгісін түсініп, одан ақынның қандай үлгі-өнеге алғанын тарихи жағынан толық сипаттап, ғылыми жолмен дәлелдеген. Абайды қазақ әдебиетінің ескі жұртынан да, «ислам мәдениетінің кірлі көрпесінен» де сілкініп шыққан, қазақ әдебиетін «бос сөзділіктен» тазартып, жаңа бағытқа салып, қазақ мәдениетін жаңа соны жолға түсірген ақын деп танып, оның (Абайдың) тарихи қызметін ең алғашқы рет дұрыс бағалаған профессор Қ.Жұбанов болды.

«Төңкеріс және қазақтың ұлт тілі» (1936 жылы) атты мақаласында ғалым-публицист қазақ тілінің тұтастығын, біркелкілігін сөз еткенде, тіліміздің бұл қасиеті қазақ халқының ішкі-сыртқы жағдайларымен байланысты ертерек, яғни XIV-XVIII ғ. аралығында қалыптасқанын айтады. Бұдан біз Қ.Жұбанов тек лингвист тілші ғана емес, кең тынысты филолог-шығыстанушы деген ой түйеміз.

Келесі бір орны бөлек дүние ол – «Қазақ музыкасындағы күй жанрының пайда болуы жөнінен» атты тіл мен тарих деректері негізінде жазылған еңбек. Мұнда автор музыка терминдерінің (домбыра, қобыз т.б.) этимологиясын, яғни түп төркінін ашып беріп отырады. Көптеген сол кездегі оқымыстылардың музыка саласындағы еңбектеріндегі пікірлерінің біреуін қостап отырса, екінші біреуіне қарсы дау айтып отырады. Зерттеу тек қазақ мәдениеті ғана емес, басқа да көптеген сахарауи халықтардың рухани ой-өрісін ашып береді. Профессор Жұбановтың артына қалдырған мол мұраларына шағын талдау жасау арқылы біз оның ұлт руханиятын өркендетудегі ролін айқындадық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 2010.
2. Әуезов М., Кеңесбаев І. Қазақ лингвистикасының негізін қалаушы // Қазақстан мұғалімі. – 1957, 5 желтоқсан, №50.
3. Сыздықова Р. Ғалым-азамат. – Алматы: Қазақстан, 1966, – 72 б.
4. Мирон М. Қ.Жұбановтың лингвистикалық танымдары (Монография). – Ақтөбе, 2014. – 200 б.

ҒТАМР 16.21.55

Қ.ЖҰБАНОВТЫҢ СӨЗ ТАРИХЫ ТУРАЛЫ ТАНЫМДАРЫ

Б.С.ҚАРАҒҰЛОВА

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы,
Қазақстан*

Аннотация. Бұл мақалада Қ.Жұбановтың сөз тарихына, шығу төркініне қатысты еңбектері қарастырылады және оны қазіргі тіл білімі мәселелерімен байланыстыра зерттеледі. Сөз тарихын зерттеудің маңыздылығы баяндалады.

Түйінді сөздер: Қ.Жұбанов, сөз тарихы, сөздің шығу төркіні, қазақ тіл білімі, түркі тілдері.

Аннотация. В данной статье рассматриваются труды К.Жубанова, касающиеся истории слов, происхождения и изучаются в связи с проблемами современного языкознания. Излагается значимость исследования истории слов.

Ключевые слова: К.Жубанов, история слов, этимология слов, языкознания, тюркские языки.

Summary. This article examines the works of K.Zhubanov concerning the history of words, origin and studied in connection with the problems of modern linguistics. The significance of the study of the history of words is stated.

Key words: K.Zhubanov, history of words, etymology of words, linguistics, Turkic languages.

Профессор Қ.Жұбановтың тіл білімінің көптеген бағыттарын зерттеген ғалым екені белгілі. Оның мұралары тіл білімі салаларының қай-қайсысының да негізі болып табылатын теориялық ғылыми еңбектер болып табылады. Ғалымның негізгі терең зерттеулері мен құнды пікірлерінің өміршеңдігі сонда қазіргі тіл біліміне қатысты теориялық мәселелерде сабақтастыра зерттеп отырмыз. Ғалымның көптеген еңбектерінің ішінде тіл тарихы, оның ішінде, сөз тарихы туралы еңбектері де арнайы зерттеуді қажет ететін негізгі мәселелердің бірі. Ол осы бағытта «Мағынасыз сөздердің мағынасы» тақырыбында 1930 жылы Алматы қаласында өткен Қазақстанның бірінші Өлкетану съезінде баяндама жасайды. Алайда ғалымның бұл еңбегі жарыққа шықпай, бірнеше рет жоғалады. Осыған байланысты ғалым мақаланы «Мал шаруашылығына байланысты одағайлар» тақырыбында қайта жазып